

diğinden bu fiili işlemek cezayı gerektirmese de kınanır. Allah rızası için onu terkeden kişi sevabı hak eder. Bu tür mekruha camiye gidecek kimsenin çiğ soğan ve sarımsak gibi ağır kokan şeyler yemesi örnek verilebilir. Zira Resûl-i Ekrem'in ilgili ikazından (Buhârî, "Ezân", 160; Ebû Dâvûd, "E'ime", 41) böyle bir sonuç çıkarılmıştır (*et-Ta'rifât*, "Mekrûh" md.; Tehânevî, II, 1281; Teftâzânî, II, 126; İbnü'l-Hümâm, II, 80).

Fakihlerin çoğunluğu, konuya ilişkin şer'î delilin kat'îlik ve zannîlik durumunu değil fiili terketme talebinin kesinlik ve bağlayıcılık özelliğini dikkate aldığından kesin ve bağlayıcı tarzda yasaklanan fiile haram, böyle olmaksızın yasaklanana ise mekruh adını vermiştir. Dolayısıyla her olaya ilişkin delillerin değerlendirilmesi neticesinde farklı somut sonuçlara ulaşılabilmesi bir yana Hanefîler'in terminolojisindeki tahrimen mekruh cumhur tarafından haram kapsamında mütalaa edilmekte, tenzihen mekruh ise cumhurun mekruh dediğine karşılık gelmektedir. Bu anlayışın bir uzantısı olarak Hanefîler'e göre vâcip zannî delille sübût bulunduğundan bunun terki de tahrimen mekruh kapsamında değerlendirilmiştir. Öte yandan bu ayırım delilin kat'îliği-zannîliği ölçüsüne dayalı olduğu için haram inkâr küfrü gerektirdiği halde tahrimen mekruhu inkâr böyle bir itikadî sonuca yol açmaz. Hanefî imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den, bütün mekruhların (mutlak zikredildiğinde mekruh kelimesinin) haramı belirttiği ve tahrimen mekruhun harama yakınlığı değil zannî delille sabit haramlığı ifade ettiği nakledilir. Bu nakillerden onunla Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf arasında bu konuda köklü bir görüş ayrılığının bulunduğu izlenimi edinilirse de İbnü'l-Hümâm, Şeybânî'nin asıl maksadının tahrimen mekruhu inkârın küfrü gerektirmeyeceğini vurgulamak olduğunu ve bu imamlar arasında esasa ilişkin görüş ayrılığı bulunmadığını ileri sürmektedir (krş. Üsrûşenî, sy. 3 [1986], s. 415; Sadrüşşerîa, II, 126; İbnü'l-Hümâm, II, 80; Bihârî, I, 85; İbn Âbidîn, I, 438-439).

Şâtıbî, tek tek ele alındığında mekruh sayılan fiillerin devamlı işlenmesinin âdet haline getirilmesi durumunda konuya küllî bir bakış yapılması ve bunun memnû kapsamında düşünülmesi gerektiğini savunur. Yine mekruhla haram arasında -mendupla vâcip arasındaki gibi- bir hazırlama ve hatırlatma ilişkisi bulunduğunu, yani mekruhtan kaçınma gayreti gös-

teren kişinin öncelikle haramdan uzak durma çabası içinde olacağını vurgular. Diğer taraftan mekruhların mekruh olarak yerleşebilmesi için gerek haramlarla gerekse mubahlarla denk tutulmaması gerektiğine dikkat çeker; birinci tutumun zamanla bunların haramlığı, ikinci tutumun da mubahlığı yönünde bir inancın doğmasına yol açabileceğini belirtir (*el-Muvâfakât*, I, 133, 151-152; IV, 331-332). Müctehid imamların "tahrim" lafzından çekindikleri için zaman zaman "kerâhet" (mekruh) kavramını "haram" anlamında kullandıklarını hatırlatan İbn Kayyim el-Cevziyye de bu noktayı dikkatten kaçırın bazı mezhep mensuplarının belirtilen durumları haram değil mekruh olarak nitelendirmeleri sonucunda o hususlarda tenzihî bir kerâhetin, hatta terk-i evlânın söz konusu olduğu kanaatinin yaygınlaştığını, böylece dine ve müctehidlere karşı büyük bir yanlışlığın yapıldığını ifade eder (*İ'lâmü'l-muvakki'tin*, I, 39-40).

Sırf dinî sebeplerin yanında dünyevî bir maslahat sebebiyle de (kerâhe irşâdiyye) şârî tarafından bazı fiillerin mekruh sayıldığı (Zerkeşî, I, 298) göz önüne bahislerinde mükellef tarafından işlenmesi hoş karşılanmayan birtakım davranışların söz konusu olabileceği tabiidir. Bu tür davranışlar genellikle fûrû-i fıkıh kitaplarında her bir ana konu içerisinde incelenir. Namaz kılınması mekruh olan vakitler, namazın mekruhları, orucun mekruhları gibi. Ayrıca yeme içme, giyim kuşam, temizlik, kadın-erkek ve karı-koca ilişkileri, alım satım gibi konularda dünyevî herhangi bir maslahat sebebiyle mekruh sayılan bazı davranışlar fıkıh ve ilmihal kitaplarının "kerâhiye ve istihsan" bölümleriyle ahlâk ve âdâb kitaplarında müstakil olarak ele alınır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "krh" md.; *Lisânü'l-Arab*, "krh" md.; *et-Ta'rifât*, "Mekrûh" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1280-1281; Wensinck, *el-Mu'cem*, "krh" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "krh" md.; Dârimî, "Rikâk", 38; Buhârî, "Ezân", 160, "Zekât", 53, "Nikâh", 4, "Rikâk", 22; Müslim, "Akziye", 10, 13, 14, "Nikâh", 38, 49, 52, 54, 56, "Büyü", 8; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 31, "E'ime", 41; Gazzâlî, *el-Mustaşfa*, Bulak 1324, I, 66-67; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga* (nşr. Abdürrahîm Mahmûd), Kahire 1372/1953, s. 391; Alâeddin es-Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl* (nşr. M. Zeki Abdülber), Katar 1404/1984, s. 40-41; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, Beyrut 1408/1988, I, 21; Üsrûşenî, *Kitâbü'l-Kerâhiye* (trc. Halit Ünal, *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* içinde), sy. 3, Kayseri 1986, s. 415-427; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm* (nşr. İbrahim el-Acûz), Beyrut 1405/1985, I, 106; İbnü'l-Hâcib, *Muhta-*

şarü'l-Müntehâ, Beyrut 1403/1983, II, 5; Sadrüşşerîa, *et-Tavzih fi halli gavâmizi'l-Tenkîh* (Teftâzânî, *et-Telvih* içinde), Kahire 1377/1957, II, 125-126; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakki'tin* (nşr. Tâhâ Abdürrâûf Sa'd), Beyrut 1973, I, 39-40; Şemseddin İbn Müflih, *el-Âdâbü's-şer'iyye ve'l-minehu'l-mer'iyye*, Kahire, ts. (Müessesetü Kurtuba), III, 374-375; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 133, 151-152; IV, 331-332; Teftâzânî, *et-Telvih*, Kahire 1377/1957, II, 126; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ* (nşr. Abdülkâdir Abdullâh el-Ânî), Küveyt 1413/1992, I, 296-303; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve'l-tahbîr* içinde), Beyrut 1403/1983, II, 80; Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 44; Bihârî, *Müşellemü's-sübût*, Kahire 1904, I, 85, 112; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 6; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I, 429, 438-439; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1956, II, 260-261; M. Sellâm Medkûr, *Mebâhişü'l-hüküm 'inde'l-uşûliyyîn*, Kahire 1379/1959, s. 104-106; M. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (trc. Abdülkadir Şener), Ankara 1979, s. 45; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988, s. 128-129; Refik el-Acem, *Mevsû'atü muştalaha'ti uşûli'l-fıkıh 'inde'l-müslimîn*, Beyrut 1998, II, 1538-1542; Zekiyyüddin Şabân, *İslâm Hukuk İliminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 2000, s. 250-252; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara 2002, s. 212-213; Selahaddin Eroğlu, "Mekruh", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, Ankara 1982, s. 297-303; "Kerâhe", *Mu.F.*, XXXIV, 221-224.

FERHAT KOCA

MEKS

(المكس)

İç ve dış gümrük resmi,
aşırı vergi.

Sözlükte "vergi tahsili, kesinti, gümrük resmi, bâc, fiyat indirimi, eksiklik" gibi anlamlara gelen meksin kökeni (*Lisânü'l-Arab*, "mks" md.) Akkadca'da "vergi / resim, özellikle de duhûliye (iç gümrük) resmi, toprak bastı / ayak bastı parası, geçit akçesi" mânasındaki miksu kelimesi olmalıdır (v. Soden, II, 588-589, 652). Kelime Ârâmîce'de meksâ, İbrânîce'de mekes, Asurca'da miksu şeklinde yer alır (Gesenius, s. 493). Meks geniş anlamıyla "hesap veya kesenek, kesinti, vergi / resim" mânasına gelir; dar anlamıyla bir ülkedeki mahallî idarelerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprü başları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye resimlerini ifade eder. Ticaret metâ için aynı ülke toprakları içinde satışa sunulacağı nihai pazara ulaşmaya kadar transit geçtiği muhtelif idarî bölgelerde ödenen mekslerin toplamı ge-

nellikle büyük bir yekün tuttuğundan kelimenin anlamı zamanla genişlemiş, ticaret metâından alınan ağır gayri meşrû vergilerin genel adı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu husus “zulüm, zorbalık” ve “hıyanet”in meksin çağrışımları arasında bulunmasının sebebini açıklamaktadır.

Câhiliye döneminde Arabistan’da gümrük hattı bulunmadığı için pazarlarda alınan vergiyle (uşûr) dönüşümlü olarak kullanılması meks kelimesinin Arapça’ya çok erken tarihlerde girdiğini göstermektedir. İslâmiyet’ten önce Mekke yönetimini elinde tutan Kusayy’in Mekke’li olmayanların ticaret mallarından uşûr adı altında 1/10 nisbetinde bir vergi aldığı bilinmektedir (İbn Sa’d, I, 70). Araplar’ın Fars, Türk ve Grek kültürüyle temasa geçmesinden sonra İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yavaş yavaş bâc, damga (tamga) ve gümrük terimlerinin meks ile birlikte ve eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Meks kelimesi Osmanlılar döneminde Mısır gibi Arapça konuşulan bölgelerde “iç ve dış gümrük resmi”, Dîvânü’l-meks ise “gümrük idaresi” anlamında kullanılmıştır (Cebertî, II, 146). Ayrıca mekslerinin tam olarak toplanabilmesi için bütün ticaret mallarının belirli mahallere intikal etmesi gerekiyordu. Böylece esnafa öncelikli alım tekelleri tanınması da mümkün oluyordu. Bu ayrıcalığa dahi meks adı verildiği anlaşılmaktadır (Venşerîsî, II, 492). Zekât âmilinin zekâta ilâveten aldığı paraya ve değirmen ücretine de meks denilmiştir (Ahmed eş-Şerebâsî, s. 437). **Mekkâs** veya **sâhibü meks** “meks tahsildarı” mânasına gelir. Meks tahsilâtının yapıldığı yere **dârü’l-meks** (dârü’l-mükûs), ilgili kayıtların tutulduğu Dîvânü’l-hilâlî dairesine de Dîvânü’l-mükûs adı verilir (Makrîzî, *İttî‘âzû’l-hunefâ*, II, 278; III, 342).

Kitâb-ı Mukaddes’te cenge çıkan askerlerin ve yanlarındaki sığır, eşek ve tavırların her beş yüzde birinin “mekes” olarak alınması emredilmektedir (Sayılar, 31: 28, 37-41). Talmud’da da eski Roma gümrük vergileri ve tahsildarları aleyhinde şiddetli görüşlere yer verilmektedir (meselâ bk. Nezikin, Baba Kamma, s. 113^a-114^a; Sanhedrin, s. 25^b-26^a).

Kur’an’da meks kelimesi geçmemektedir. Fakat bazı müfessirler, “... Her yolun kıyısında pusuya yatmayın ...” (el-A’râf 7/86) ve, “Ancak insanları baskı altına alan ve yeryüzünde gaddarca davranarak her türlü haksızlığı yapanlar suç işlemişlerdir ...” (eş-Şûrâ 42/42) meâlindeki âyetle-

ri meks tahsili kapsamına dahil etmişlerdir. Ayrıca bazı âyetlerdeki (el-A’râf 7/85; Hûd 11/85; eş-Şuarâ 26/183) “bağs” kelimesi (“lâ tebhâsû”) meks kelimesiyle açıklanmıştır (Şevkânî, II, 224, 518).

“Meks tahsildarı cennete giremez” (*Müsned*, IV, 109, 143, 150; Ebû Dâvud, “İmâre”, 7); “Âşiri karşılaştığınız yerde öldürün!” (*Müsned*, IV, 234) vb. hadislerden Câhiliye devrindeki meks uygulamasının Hz. Peygamber tarafından şiddetle kınandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Irak pazarlarında ticaret malları mekse tâbi idi. Bir rivayete göre yine aynı devrede Bizans topraklarına giren Kureyş kervanlarının taşıdığı ticaret metâ ve nakitten 1/10 nisbetinde gümrük tahsil edilirdi. Tahsildarlarca yükleri arandığı için Mekkeliler sikkelerini develerine yutturarak gümrükten geçerdiler. Hz. Ömer’in katıldığı bir kervanda bu işin yapıldığını sezen Bizans gümrükçüsü develeri kestirip bulduğu sikkeleri vergilendirmişti (İbn Hacer, *el-İşâbe*, II, 569-570). Kendisi de gençliğinde ticaret maksadıyla Bizans idaresi altındaki bölgelere gitmiş olan Hz. Peygamber’in mekkâsı (bazı rivayetlerde âşir) kınamasının sebebi söz konusu zorbalıklar olmalıdır. Bu hadisler, Câhiliye devrinde ağır vergilerle halkı bunaltan, tahsilât esnasında mükelleflere zulmeden, resmî tür ve oranlardan fazlasını alarak görevlerini kötüye kullanan maliye otoritelerini ve tahsildarları hedef almaktadır.

Tarihçe. İslâm toplumunda meks uygulaması Emevîler döneminin başında veya hemen öncesinde başlamıştır. Çünkü Rebîa b. Şürahbîl b. Hasene’nin Emevîler’in Mısır valisi Amr b. Âs tarafından meks idaresiyle görevlendirildiği bilinmektedir (Makrîzî, *el-Hıttâ*, II, 123). I. Velîd, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz tarafından “sâhibü mükûsi Mısır” (Mısır ticaret vergileri tahsildarı) olarak tayin edilen Züreyk b. Hayyân, Halife Ömer b. Abdülazîz’in Kur’an’daki bahs kavramıyla özdeşleştirdiği meksi kaldırdığını bildirmektedir (Ebû Yûsuf, II, 182-184; Abdürrezzâk es-San’ânî, VI, 96; X, 334). Ömer b. Abdülazîz’in Medine’deki âmili Adî b. Ertât’a meks tahsilâtını ilga ettiğine, Filistin âmili Abdullah b. Avf el-Kârî’ye ise Refeh’e gidip mekshâne (beytül-meks) adıyla anılan binayı yıkmasına dair yazılı buyrukları (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 632; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli’z-zimme*, s. 149-150), bu adaletsiz uygulamanın Emevîler döneminde yayılıp yerleşmeye başladığını göstermektedir.

Adalet vaadiyle iktidara gelmelerine rağmen Abbâsiler devrinde meks uygulaması yaygınlaştırılmıştır. Vezir Ali b. İshâ İbnü’l-Cerrâh’in, giriştiği malî düzenlemeler sırasında halkı ağır vergilerden kurtarmak için iptal ettiği mekslerin yıllık tutarı 500.000 dinarı bulmuştu (Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, s. 380). Makdisî’nin verdiği bilgiye göre Cidde Limanı’nda bir yük buğdaydan yarım, yünden 2 dinar, bir sepet Şatavî ve Debîkî elbiseden sırasıyla 3 ve 2 dinar alınırdı. Kara gümrüklerine gelince Cidde’den Mekke yönüne giden kervanlardan Karîn ve Batn Mer’de yarımşar dinar, Zebîd kapısında miskin yükünden 1 dinar, kumaşından yarım dinar kesilirdi (*Ahşenü’l-tekâsîm*, s. 104-105). Özellikle hânedanın çokküş döneminde bu tür vergiler sık sık konulup kaldırılmıştır.

Meks uygulamasının sonraki İslâm devletlerinde de sürdürüldüğü görülmektedir. Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve kendisinden önce kaldırılan meksleri tekrar ihdas etti (Yâfiî, II, 398). Samsâmüddeve 375 (985) yılında Bağdat ve civarında üretilen ipekli ve pamuklu elbiselelere meks koymayı kararlaştırarak 1 milyon dirheme iptizama (damân) verdi. Ancak halkın tepkisi sonucunda kararından döndü (Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, s. 409). Bahâüddeve’nin Irak nâibi Vezir Sâbûr b. Erdeşir bu vergileri tekrar uygulamaya koydu (389/999) ve dört gün sürdükten sonra şiddet kullanılarak bastırılabilen protestolara rağmen kaldırmadı (Hilâl b. Muhasin es-Sâbî, s. 336). Celâlüddeve, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah ed-Dîneverî’nin aracılığı üzerine tuz meksini kaldırdı (İbn Kesîr, XII, 46). 444 (1052) yılında Büveyhîler’in idaresi altındaki Mehrûbân’da meks tahsilâtı yapılmaktaydı (Nâsır-ı Hüsvrev, s. 152).

Nüreddin Mahmud Zengî Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Musul’da imkân dahilinde bütün meksleri kaldırdı. Bu hususta her tarafa tevki’ler gönderildi. Ancak oğlu el-Melikü’s-Sâlih Nüreddin İsmâil’in atabegi Gümüştegin’in yeniden uygulamaya koyduğu Dimaşk meksleri Selâhaddin-i Eyyûbî’nin hâkimiyetine kadar yürürlükte kaldı (İbn Vâsıl, II, 9, 20).

Selâhaddin-i Eyyûbî’nin Mısır, Suriye ve el-Cezîre bölgelerinde iptal ettiği meksler halefî el-Melikü’l-Azîz İmâdüddin zamanında yeniden yürürlüğe kondu. Ebû’l-Hasan el-Mahzûmî, Mısır meksleri yanında diğer resim ve harçların listelerini veririrken (*el-Müntekâ*, s. 9 vd.) Makrîzî, Selâhaddin’in ilga ettiği vergilerin ayrıntılı

bir dökümünü yapmaktadır (*el-Hıtaṭ*, I, 104-105). Eyyübî Hükümdarı I. el-Melikü'l-Âdil hâkimiyeti altındaki bölgelerde meks uygulamasına son verdi. Sadece Dımaşk'ta bu tür vergilerden elde edilen yıllık hâsılat 100.000 dinarı buluyordu. el-Melikü'l-Muazzam, babasının iptal etmiş olduğu meksleri Franklar'la savaş ve hazine varidatının yetersizliği gibi gerekçelerle yeniden uygulamaya koyarken (Receb 615 / Ekim 1218) Halife Zâhir-Biemrillâh bunları 622 (1225) yılında yürürlükten kaldırdı. Küçük yaşta tahta çıkan II. el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yûsuf'un yerine işleri idare eden annesi Dayfe Hatun da Halep mekslerini ilga etti.

Selçuklu Sultanı Melikşah yıllık 600.000 dinarı aşkın bir yekün tutan mükûsu kaldırdı. Sultan Muhammed Tapar, Şâban 501 (Mart 1108) tarihinde aynı uygulamayı tekrarladı, ancak oğlu Mahmûd'un veziri Ali b. Ahmed es-Sümeiremi bunları 514 (1120) yılında yeniden ihdas etti. Sultan Mes'ûd b. Muhammed Tapar da 533'te (1138-39) iltizam bedeli 100.000 dinar civarında olduğu anlaşılana Bağdat mükûsunu kaldırdı. İbn Cübeyr, 580 (1184) yılında Haçlı işgali altındaki Sûr-Akkâ arasında yer alan Tîbnîn mevkiinde kafilelerden kişi başına 1 Suriye dinarı + 1 kırat meks tahsilâtında bulunulduğunu bildirmektedir (*er-Rihle*, s. 69, 301). Halîl b. Şâhin'e göre diğer şehirlerin aksine Kudüs'te meks uygulaması yoktu (*Zübdetü Keşfi'l-memâlik*, s. 23).

İlhanlı devlet adamı Şemseddin el-Cüveynî halkı ezen ağır vergi ve salmaları kaldırıp herkesten gücüne göre vergi aldı. İlhanlı Sultanı Ebû Said Bahadır Han Irak, Horasan, Azerbaycan, Anadolu ve el-Cezîre'de uygulanan meksleri kaldırdı. Timurlu Hükümdarı Ebû Said Mirza Han Semerkant, Buhara ve Herat şehirlerinde gayri şer'î olan damga vergisini iptal etti. Daha doğuda benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Meselâ Firûz Şah Tuğluk, Delhi Sultanlığı'nda meks dahil İslâmî olmayan yirmi sekiz çeşit vergiyi kaldırdı. Bâbürlü Hükümdarı Cihangîr'in tahta çıktuktan sonra yayımladığı on iki emri ihtiva eden bir fermanla damga ve rıhtım resmi gibi her çeşit vergiyi iptal ettiği, rızâları olmadan halktan vergi alınmasını yasakladığı, Bâbürlü Hükümdarı Evrengîz'in diğer gayri meşrû vergilerle birlikte meksleri de kaldırdığı bilinmektedir (Muhîbbî, IV, 316).

Batı İslâm dünyasında da benzer uygulamalar yapılmıştır. İbn Cübeyr'in ifadelerinden, Sicilya adasında hıristiyanların

müslüman hacıların ticaret mallarından meks aldıkları anlaşılmaktadır (*er-Rihle*, s. 331). Murâbitlar Devleti'nin kurucusu Abdullah b. Yâsin, fethettiği Sicilmâse ve Der'a'da halkın şikâyetçi olduğu meks uygulamasına son vermiş (İbn Haldûn, VI, 183; İbn Ebû Dînâr, s. 130), Yûsuf b. Tâşfîn ülkesinde bu tür gayri meşrû vergileri uygulamaya koymamıştır (İbn Ebû Dînâr, s. 131). Eserini Murâbitlar'ın hâkimiyetinin sonlarında veya Muvahhidler iktidarının başlarında kaleme alan İbn Abdûn et-Tüçibî'nin, vezirin belirlediği oranlardan fazla meks tahsil edenlerin kadı tarafından cezalandırılmasını istemesi (*Risâle fi'l-kazâ*, s. 30) uygulamadaki aksaklık ve keyfiliklere işaret etmektedir. Muvahhid Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr 585'te (1189) (İbn Haldûn, VII, 211), Batı'da Merakeş ve Fas'ta Merîni Hükümdarı II. Ebû Saîd Osman b. Ebû Ya'kûb (İbn Haldûn, VII, 242) ve Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Saîd (İbn Hacer, *ed-Düerü'l-kâmine*, III, 85) iktidara geldiklerinde meksleri kaldırdılar. Hafsî Sultanı Ebû Fâris Abdülazîz el-Mütevekkil Tunus'ta bazı yiyecek maddeleri, hayvanlar, itriyat, deri, kömür, tuz, bakır mâmuller gibi çeşitli meks kalemlerini ilga etti.

Kaynaklar özellikle Mısır'daki meks uygulamalarına ilişkin bilgiler açısından daha zengindir. İslâm'ın ilk devirlerinde gerektiğinde uygulandığı anlaşılan bu tür ârizî vergileri Mısır hazinedarı Ebû'l-Hasan İbnü'l-Müdebbir 250 (864) yılından sonra kalıcı hale getirdi ve kamerî takvime göre tahsil edilen yeni vergiler koydu. Ahmed b. Tolun yıllık 100.000 dinarlık bir tutara ulaşan bu tür vergileri kaldırdı. Ancak Fâtımîler devrinde yeniden yürürlüğe konuldu ve özellikle halkın zulüm telakki ettiği resimler, kelimenin olumsuz çağrışımlarını vurgulayacak şekilde mükûs olarak adlandırıldı (Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, I, 103-104). Fâtımîler meks uygulamasını hâkimiyetleri altındaki diğer bölgelere de taşıdılar. Bununla birlikte bazı Fâtımî halifelerinin mevzî kalan meksleri iptal ettiği de olmuştur. Nitekim Hâkim-Biemrillâh bir kısım meksleri kaldırmış, fakat daha sonra yeniden koymuştur.

Kalkaşendî'nin verdiği bilgilere göre Mısır divan gelirlerinin gayri şer'î kısmına giren meksler Dîvânü's-sultânî'ye mahsus olanlar ve olmayanlar şeklinde sınıflandırılmakta, bunlardan birincisi ithal ve yerli mallardan alınanlar diye ikiye ayrılmaktaydı. İthalât vergisi, özellikle "kârimî" adı verilen toptancı müslüman tüccarın Hicaz ve Yemen tarafından Kızıldeniz'in

Ayzâb, Kusayr, Tûr, Süveys, İskenderiye ve Dimyat limanlarına indirdikleri yüklerden ve Irak ile Suriye yönünden gelip Katyâ'dan geçen mallardan alınanlar olmak üzere iki kalemden ibaretti. Yerli mallardan Kahire ve Fustat'ta alınan meksler çok çeşitli olup irili ufaklı yetmiş iki kaleme ulaşıyordu. Dîvânü's-sultânî'ye mahsus olmayan meksler ise "hilâlî" adıyla anılmaktaydı. Bunlar mahallî divanlara veya iktâdarlara giderdi (*Şubhu'l-a'sâ*, II, 464-467). Kahire gümrüğü olarak hizmet veren Meks / Maks (şimdiki Bulak), ismini söz konusu vergiden almaktadır.

Fâtımîler'den sonraki devirlerde mezâlim, himâyât, rimâyât, müste'cerât gibi isimlerle anılan meksler zulüm aracı haline gelerek Mısır'ın iktisadî çöküşünün ana sebebi olmuştur. Selâhaddin-i Eyyübî'nin tamamen ilga ettiği mükûsün tutarı 1 milyon küsur dinar + 2 milyon irdeb gibi aşırı boyutlara varmıştı. Memlûkler dönemine ulaşıldığında vergilendirilmemiş hemen hiçbir şey kalmamıştı. Karada Haçlılar, denizde Portekizliler'e karşı yapılan savaşların hazineleri boşaltması bu yüksek oranlı mekslerin konuluşunun ana sebebidir. Bahrî Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybeg'in veziri Kıbtî asıllı Şerefeddin Hibetullah b. Saîd el-Fâizî "hukuk ve muâmelât" adını verdiği yeni ve ağır meksler ihdas etti. Sultan Kutuz'un Moğollar'a karşı yaptığı seferleri finanse edebilmek için koyduğu emlak vergisi, baş vergisi, veraset ve intikal vergisi gibi mekslerin yıllık tutarının 600.000 dinara ulaşması kârimî tüccarın servetinin üçte birini yok etti (Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, I, 105-106; II, 123). Bununla birlikte I. Baybars, Kalavun ve oğulları Halîl ile Muhammed, Ketboğa ve Lâçin gibi Memlûk hükümdarları meksi ilga ettiler. Burcî Memlûk sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Şa'bân'ın emlak alım satımından tahsil edilen (% 2'lik) meksleri (meksü'l-karâft) kaldırarak büyük bir hayır işlediği bildirilmekte, Berkuk, Şeyh el-Mahmûdî, el-Melikü'z-Zâhir Çakmak ve Kayırbay gibi hükümdarların da bu vergilerden bazılarını kaldırdığı rivayet edilmektedir.

Tarih boyunca iktidar sahipleri tahta cülûs, zaferler, fetihler, hânedan mensuplarının düğünleri ve bayramlar gibi özel günleri kutlamak, ağır hastalıkları sırasında şifa bulmak, düşman veya eşkıyanın talanları, doğal âfetler, salgınlar ve kıtlıklar sonrasında zor duruma düşen mükelleflerin yaralarını sarmak amacıyla meksleri kısmen veya tamamen ilga etmişlerdir. Kalkaşendî, Memlûk sultanla-

rının vergi iskatına veya muafiyetine ilişkin valilere gönderilmiş fermanlarından örnekler vermektedir.

Bu tür vergilerin en çok eleştirilen tarafı hac kervanlarından dahi kesilmiş olmasıdır. Meks uygulamasından en büyük zararı Mağrib'den Mekke'ye gidenler başta olmak üzere hacı adayları görmüştür. Fâtımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî kurduğu devletin başşehri Mehdiye'ye yerleşmiş ve 309'da (921) yeni mekslerin tahsili için haclıların Mehdiye'den geçmesi zorunluluğunu getirmişti (İbn İzâfî, I, 186). Meksin hacılardan ilk defa, 327 (939) yılında deve başına 5 dinar ve mahmil başına 7 dinar almak şartıyla hac yolunu açmayı kabul eden Karmatîler tarafından kesildiği de rivayet edilmektedir (İbnü'l-Cevzî, VI, 296). Makdisî'ye göre Basra ve Batîha'da tahsildarlar kara ve nehir gümrüklerinde sıkı teftişler yaparlardı. Basra kapısında hem Karmatîler'in hem Deylemîler'in divanı vardı. Hac kafilerlerinin dönüşünde deri yükleri ve Arap develerinden meks tahsil edilirdi. Aynı uygulama Kûfe ve Bağdat'ta da yapılırdı. Büveyhî Hükümdarı Adudüddöve, Bağdat-Mekke hac yolunu ıslah edip bu tür meksleri kaldırdı. 477 (1084-85) yılında Irak-Mekke güzergâhında hacılardan meks alınıyordu (İbn Kesîr, XI, 295; XII, 126). Mekslerin Hicaz gümrüklerinde ve özellikle Cidde Limanı'nda kesilmesi âdet olmuştu. Bilhassa Mekke şerifleri döneminde diğer gelir kaynakları giderleri karşılamadığı için hacı vergisi büyük önem taşımaya başlamış ve meks uygulaması sürdürülmüştür (meselâ bk. İbnü'l-Esîr, X, 617; Fâsî, *el-İkdû's-semîn*, VII, 33-34).

İdrîsî'nin verdiği bilgiye göre Ayzâb Limanı'nda Fâtımîler'in ve Beceliler'in gümrükçüleri bulunmaktaydı ve iki taraf toplanan vergileri yarı yarıya bölüşüyordu. Mağrib'den gelen hacı adaylarının meksleri burada tahsil edilirdi. Ödeme tezkiresini ibraz edemeyenleri kaptanlar gemiye almazlardı. Yolculuğunu tamamlayan gemi kıydan çıktıkta demirler, Cidde valisinin memurları gümrük yoklaması yapıp mekse tâbi eşyayı tesbit ettikten sonra divana kaydını yaparlardı. Limana inmesine müsaade edilen giriş yolcularından yeterli parası olmayanın meksi onun yolculuğuna izin verdiği için kaptana yüklenirdi. Bu sebeple bazan hacı adayları tutuklanır ve belki de hac farızasını yerine getiremezlerdi (Nüzhetü'l-müştaş, II, 134-135, 138-139; ayrıca Tüccîbî'nin gözlemleri için bk. *Müstefâdü'r-rihle*, s. 171, 175, 206).

Fâtımî Veziri Talâi' b. Rüzûk, 556 (1161) yılında Mekke şerifiyle yaklaşık 15.000 dinarlık ödeme karşılığında Mısırlı hacılardan kesilen ağır vergilerin askıya alınması konusunda anlaşma yapmıştı (Umâre el-Yemenî, s. 53). 561'de (1166) Zürey'îler'in emîri İmrân b. Muhammed'in cenazesinin Aden'den Mekke'ye getirilmesi vesilesiyle hacılardan meks alınmadı. Mekke şeriflerinin meksleri artırma temayülleri tepki çekmeyi sürdürmüştü. Irak hac emîri Taştekin el-Müstencidî'nin 571 (1176) yılında Mekke Emîri Dâvûd b. İsa ile bütün meksleri ilga etmesi konusunda anlaşma yaptığı kaydedilmektedir (Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm*, II, 314, 366). Meksler gerçekten kaldırıldıysa Taştekin'in Mekke'den ayrılmasının hemen arkasından yeniden konmuş olmalıdır. Çünkü Selâhaddin-i Eyyûbî'nin 572 (1176-77) yılında Mısırlı hacı adaylarından meks alınması uygulamasını iptal ettirdiği ve karşılığında Mekke şerifine yıllık nakdî ve aynı tahsisatta bulunduğu bildirilmektedir (a.g.e., II, 368-369; Makrîzî, *el-Hittat*, II, 233). Mekke şeriflerinin cediti ve ilk Mekke şerifi Katâde b. İdrîs (1200-1220) iktidarının ilk on yılında meksleri uygulamadan kaldırdı.

639 (1242) yılında Yemen Hükümdarı Mansûr er-Resûlî Mekke'ye hâkim olunca şeriflerin alageldiği meksleri kaldırdı ve bu konudaki fermanını içeren mermer kitâbeyi Kâbe'ye astırdı. Ancak 646'da (1248) Mansûr er-Resûlî'nin vekili Muhammed b. Ahmed b. Müseyyeb el-Yemenî, eski meksleri tekrar uygulamaya koyup gayri meşrûluğunun delili olan emirnameyi de indirdi.

667 (1269) yılında Memlûk Sultanı Baybars, kendisini metbû tanıyan Mekke Şerifi Ebû Nümeyy'e haclılarla tüccara zulmedilmemesi ve vergi alınmaması karşılığında yıllık 20.000 dirhem atâ bağladı. Ancak Ebû Nümeyy'in Mısırlı hac kervanlarından alınan meksleri tamamen kaldırmak yerine deve başına 50 dirhemden, Yemenliler'den tahsil edilen deve başına 30 dirhem seviyesine düşürdüğü anlaşılmaktadır. Memlûkler'in Mekke siyasetine müdahalesi arttıkça meks uygulamalarını bertaraf etme gayretleri de artıyordu. Meselâ Muhammed b. Kalavun 719'daki (1320) hac ziyaretinde Mekke ve Medine'de tahsil edilen meksleri kaldırdı. Ancak iki yıl sonra uygulama yeniden başlatıldı. Bu tür vergileri Mekke şerifleri ihdas, Memlûkler ise ilga etmeye çalışıyordu. el-Melikü'l-Eşref Şâban, 3 Cemâziyelevvel 766 (26 Ocak 1365) tarihli bir fer-

manla isim isim sayılan muhtelif gıda maddelerinden meksleri kaldırıp uygulamanın sürekliliğini sağlamak amacıyla emirnameyi Mescid-i Harâm'ın üç sütununa kazdırdı.

Memlûkler devrinde Mekke'nin dünyaya açılan kapısı durumundaki Cidde özellikle Mısır'dan Kızıldeniz yoluyla gelen hacılar için çok önemliydi. Şehir iktidar açısından da gittikçe artan meks gelirleri sebebiyle ekonomik bir değer kazandı. Avrupa'dan Hindistan'a giden ve Hindistan'dan Avrupa ülkelerine gelen mallar Cidde Limanı'ndan geçiyordu. Hint ticaret gemilerinin, mallarını Aden Limanı'nda Kızıldeniz taşımacılığına uygun gemilere aktararak Cidde'ye göndermeleri bir teamül haline almıştı. Tüccarlar önce bu aktarma sırasında Resûlîler'e, sonra da Mekke şeriflerine meks ödemesinde bulunuyordu. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Ahmed döneminde 827 (1424) yılından itibaren Aden Limanı'nda uygulanmaya başlanan yüksek gümrük tarifeleri Kalkûta'dan kalkan tüccarın doğrudan Cidde'ye gelmesine yol açtı. Bu durum Mekke şeriflerinin gelirleri üzerinde olumlu etki yaptı. Ancak malî sıkıntı içindeki Memlûk Sultanı Barsbay tarafından 828'de (1425), Cidde Limanı'nda Hindistan'dan gelen mallar için % 10'luk meks uygulamasından elde edilen vâridâta el konulup Kahire'ye aktarılmaya başlandı. Barsbay, 840'ta (1436-37) Mekke şerifi Berekât'ın Hint tüccarından alınan mekslerdeki payını üçte birden yarıya çıkardı. Timurlu Hükümdarı Şâhruh'un baskıları üzerine el-Melikü'z-Zâhir Çakmak, 843 Zilkadesinde (Nisan 1440) dört mezhebin baş kadılarına yazılı bir soru yönelterek tüccarın Aden Limanı'nda ağır vergilere mâruz bırakıldığı için % 10'luk bir ödeme karşılığında Cidde Limanı'nı tercih ettiğini, Mekke'nin güvenliğiyle görevlendirildiği askerî birliklerin ağır masraflarına harcanan bu vergileri tahsil etmesine cevaz verilip verilemeyeceğini bildirmelerini istedi. Kadıların, adı geçen vergilerin alınıp maslahata harcanmasının câiz olduğuna dair fetvalarıyla uygulamayı meşrûlaştırmaları halkın tepkisini çekti. İlgili fetva Mescid-i Harâm'da eşrafın huzurunda okunarak uygulamanın sürdürüleceği duyuruldu (Fâsî, *el-İkdû's-semîn*, IV, 145, 148; Makrîzî, *es-Sülûk*, XI, 680-681, 707-708, 723, 735, 754-755, 768, 872, 946; XII, 1187-1188; Necmeddin İbn Fehd, IV, 31, 101, 143).

Memlûk sultanlarının başta Mekke'de satılan gıda maddelerinden alınanlar ol-

mak üzere kaldırmaya teşebbüs ettikleri meksleri şerifler fırsat buldukça yeniden yürürlüğe koymuşlardır. Nitekim Kayıtbay, 4 Ramazan 872 (28 Mart 1468) tarihinde Mekke mekslerini kaldırdığını bildiren yeni bir emirname çıkarmış ve bu emirname Mescid-i Harâm'ın sütunlarından birine nakşedilmişti (Necmeddin, İbn Fehd, IV, 483).

Farklı yerlerde ve zamanlarda da olsa tahsil edilen mekslerin pek çok çeşidi arasında şunlar sayılabilir: Emlâk alım satım vergileri; evler, hamamlar, fırınlar, eğlence yerleri, terziler, attarlar, debbağlar, peynirhaneler, bozahaneler, üzüm ve zeytin presleri, tekstil atölyeleri, değirmenler, bahçeler, su dolapları, kasaplar ve mezbahalara salınan vergiler; Cîze'de ve Kahire'deki hububat rıhtımında ve tersanede her bir yolcudan tahsil edilen rıhtım resimleri; özellikle silâh, at, deve, katır, sığır, davar, kümes hayvanları, gübre, et, balık, tuz, şeker, un, başta hurma olmak üzere çeşitli meyve ve sebze, yumurta, zeytin, karabiber, nişasta, yağ, sirke, yün, ipek, ibrişim, keten, pamuk, pamuk ipliği, boya, alçı, ahşap, toprak mâmulleri, mercan, bakır, odun, kömür, katır tırnağı, mısır sapı, halfa otu, kene otu, kuru yonca, saman, mastika, enfiye, günnük, kına, mazı, zamk, tabaklanmış deriler, misk, safran, alkali, somak gibi ticaret malları ve kervanlardan alınan pazar vergileri (bâclar); davar, hurma ve kenden kesilen simsarlık harçları. Ayrıca sefer, esnasında tüccar imdâd-ı seferiyye ödüyor, vârisiz ölenlerin mirasının üçte biri devlete kalıyordu. Nil sularının seviyesi yükselince özel vergiler salınırdı. Merkad-ı İsa'ya giden hacılar Kudüs'te mürûriye öderdi. Su bentleri, miyâsû'n-Nîl vb.'nin bakım ve onarımı için de müs-takil vergiler vardı.

Fıkhî Hükümü. Meks kelimesi fıkhî kitaplarında çoğunlukla ticarî emtiadan alınan gayri meşrû vergileri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu sebeple meks uygulaması yukarıdaki hadislerin ışığında büyük günah olarak görülmüştür (Zehabî, s. 131; İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcîr*, I, 180-181). Nevevî'ye göre meksin en çirkin mâsiyet ve günahlardan sayılmasının sebebi tahsildarın insanların hakkını yemesi, zulmünü tekrarlaması, hatta işkence boyutlarına vardırması, haksızlıkla aldığı malları hak sahiplerine harcamamasıdır (*Şerhu Müslim*, XI, 203). İbn Hazm, tüccar ve yolcuların şehre dışarıdan getirdikleri ticaret metândan pa-

zarlarda meks alınmasının büyük bir zulüm, haram ve fisk olduğu hususunda ittifak bulunduğu, ancak meşrû uşûr bundan müstesna tutulduğunu söylemektedir (*Merâtibü'l-icmâ'*, s. 121). Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya göre İslâm ülkesinde bir yerden başka bir yere nakledilen mallardan alınan iç gümrükler haramdır; ne icthada dayanır ne de âdil bir maliye politikasını yansıtır (*el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 246). Bu verginin zaman zaman uşûr adı altında tahsil edilmesinin bir meşrulaştırma gayretini yansıttığını düşünmüş olmalıdır ki İbn Kayyim el-Cevziyye, meksin Hz. Ömer'in uyguladığı uşûra kıyas edilmesini müşriklerin ribâ ile ticareti kıyaslamasına benzetmektedir. Ayrıca ona göre Resûlullah'ın katlini emrettiği mekkâsa cennet haramdır (*Ahkâmü ehli'z-zimme*, s. 149). Meks tahsildarının yol kesen hükmünde mi yoksa gâsıp hükmünde mi olduğu hususu tartışmalıdır (Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, IV, 348). Zehebî'ye göre mekkâs yol kesene benzer ve hırsızdan daha şerlidir. Meks tahsildarının katlinin cevazı hususu dahi tartışılmış, ancak görüş birliğine varılamamıştır. Yukarıda zikri geçen hadisten hareketle katlinin mubah, bunu yapanın da sevaba nâil olacağını düşünen fakihler yanında (İbn Nuceym, V, 45) onun yol kesen eşkıyadan sayılmayacağı, ancak kıyamet günü en şiddetli azaba uğrayanlardan olacağı görüşünü benimseyenler de vardır (İbn Teymiyye, XXVIII, 319). Makrîzî, her türlüşünü haram saydığı meks gelirleriyle geçinenin fâsik olduğunu ve adalet vasfını kaybettiği için şahitliğinin kabul edilmeyeceğini savunur (*es-Sülûk*, XII, 1188). Kadının meks gelirlerinden tahsis edilen maaşı almasına da cevaz verilmiştir (Venşerîsî, VI, 152-153).

İbn Hacer el-Heytemî'nin bildirdiği kadarıyla Şâfiî mezhebine göre meks, zekât niyetiyle ödense bile o isim ve gayeyle tahsil edilmediği için dinî-malî mükellefiyeti düşürmez. Meks memurları zekât olarak tahsil ettiklerini söyleseler bile pek çoğu zekâta müstahak değildir. Ulemânın hırsız ve yol kesenler, hatta daha şerhiler sınıfına kattığı birine zekât niyetiyle yapılan ödeme mükellefiyeti düşürmez. Ancak zalim sultanın zekât adı altında tahsil ettiği uşûr mükellefin de o niyetle ödemesi durumunda yükümlülüğünü ıskat eder. Dimyâtî'ye göre şeytanların barınağı olduğu için meks tahsilâtına mahsus mahalde namaz kılmak dahi mekruh-tur (*Hâşiyetü İ'âneti't-tâlibin*, I, 195; II, 164, 182).

Hanefî mezhebinin bu meseleye yaklaşımını aktaran İbn Âbidîn'e göre mekkâs, meks toplama işini imamdan maktû bir bedel karşılığında mukâtaa usulüyle üstlenmekte ve tahsilâtı kendisi için zulüm ve zorbalıkla yapmaktadır. Tüccar, aynı malın meksini bir yıl içinde yolu üzerindeki birden fazla mekkâsa zekât uygulamasının aksine tekrar tekrar ödemek zorunda kalmaktadır. İmam tarafından yolcuların zekâtını tahsil etmek ve mal güvenliğini sağlamak üzere nasbedilmediği gibi halkın malını zorbalıkla aldığından mekkâsın kestiği vergi zekât niyetiyle bile verilse mükellefiyeti düşürmez. Meks kaynaklı olduğunu bile bile mekkâstan ya da onun aktardığı üçüncü şahıslardan bir şey almak haramdır (*Reddü'l-muhtâr*, VI, 385).

İbn Teymiyye, sınırları içinde meks uygulanan bir iktâya sahip kimsenin ondan feragat ederse halefî döneminde söz konusu verginin azaltılmayıp aksine arttırılacağından endişelenmesi, halbuki kendisinin mümkün mertebe indirim gitme imkânının bulunması ve riayyesinin kendisini tercih etmesi durumunda konumunu muhafazasının müslümanlar için daha hayırlı, imkân ölçüsünde adaleti yapıp zulmü kaldırmasının da vâcib olduğu kanaatindedir. Çünkü iktâlar haram bile karışsa aslen câizdir; gelininin haram bulaşan kısmı mümkün mertebe ayrılıp hak ya da ihtiyaç sahiplerine verildikten sonra kalanından faydalanılır (*Mecmû'u fetâvâ*, XXVIII, 590; XXX, 356 vd.).

İmam Şâfiî, Âl-i İmrân sûresinin 97. âyetindeki, "Yol bulana hac yapmak farz kılındı" ifadesini yorumlarken hacı adayının yolu üzerindeki zalim meks tahsildarlarına hiçbir şey ödemek zorunda olmadığını, bu sebeple olumsuzluk ortadan kalkana kadar mükellefiyetin düşeceğini söylemektedir. Hac yolu üzerindeki zalim meks tahsildarlarının mal veya canına tecavüzde bulunması sebebiyle yolculuğunu tamamlayamayacağından korkan kişiye hacin farz olmayacağını söyleyenler yanında yolculuğu sırasında yetecek kadar yolluğu (binek ve azık) bulunan, ayrıca meks ödemeye gücü yeten kişilerin üzerinden vücûbiyetin düşmeyeceğini savunanlar vardır. Hanefî mezhebinde de fetva bu yöndedir (Şevkânî, I, 363; İbn Âbidîn, II, 463-464).

Önceleri mekse muhalefet eden fakihler zamanla fevkâlade durumlar ve kamu maslahatının gerektirmesi şartıyla bu uygulamayı onaylamışlardır. Onların bu tutumunda bazı ulemâ ve kadıların maişet-

lerinin meks gelirlerinden karşılanması da payı olabilir. Her şeye rağmen çeşitli dönemlerde söz konusu uygulamaya şiddetle karşı çıkanlara rastlanmaktadır. Meselâ Demenhür Şâfîî fakihlerinden Şehâbeddin Ahmed İbnü'l-Cündî meks mültEZİMİNİN kazancını kerih gördüğü için darb ve sürgünle cezalandırılmıştır (788/1386). Memlûk iktidarı aleyhindeki muhalefetiyle tanınan fakih İbnü'l-Burhân, Dimaşk'ta yakalanıp Kahire'de huzuruna çıkarıldığı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'a aralarında meks tahsilâtının da bulunduğu çeşitli eleştiriler yöneltince darb ve hapis cezasına çarptırılmıştı. Öte yandan ulemânın iktidar sahiplerine yönelik meks aleyhtarî nasihat ve arzuhallerine rastlanmaktadır. Nitekim Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın İbnü't-Tallâye diye tanınan zâhid Ahmed b. Ebû Gâlib el-Bağdâdî'nin vaazı üzerine meksleri iptal ettiği (Yâfîî, III, 287), Safer 775 (Ağustos 1373) tarihinde Kâdilkudât Burhâneddin İbn Cemâa ve Kazasker Ömer b. Raslân el-Bulkinî'nin Memlûk Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Şa'bân ile görüşerek emlâk alım satım vergilerinin kaldırılmasını arzettikleri ve bu talebin olumlu karşılandığı kaydedilmektedir. Celâleddin es-Süyûtî (*Zemmü'l-meks*) ve Zeynüddin Sarıca b. Muhammed el-Malatî el-Mardînî (*İzlâlü'n-nükûs fi idlâlî'l-mükûs*) gibi bazı âlimler meks aleyhinde eserler kaleme almışlardır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 52, 828).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "mks" md.; v. Soden, *AHW*, II, 588-589, 652; W. Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (trc. E. Robinson, ed. Fr. Brown v.dğr.), Oxford, ts. (Clarendon Press), s. 493; *Müsned*, IV, 109, 143, 150, 234; Müslim, "İhudûd", 23; İbn Mâce, "Edeb", 23; Ebû Dâvûd, "İmâre", 7; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc* (Abdülazîz b. M. er-Rahbî, *Fık-hü'l-mülûk*, nşr. A. Ubeyd el-Kubeyssî, içinde), Bağdad 1975, II, 182-187; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, VI, 96; X, 334-335; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Muhammed Amâre), Beyrut-Kahire 1409/1989, s. 631 vd.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 70;

Makdisî, *Aḥsenü't-tekâsîm*, s. 104-105, 133-134, 189, 213, 340, 400, 485; Ebû İshak es-Sâbî, *el-Muhtâr min resâ'ili Ebî İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. Zehrûn es-Sâbî* (nşr. Emîr Şekîb Arslan), Lübnan 1898, s. 138-139; Hilâl b. Muhas-sin es-Sâbî, *et-Târiḥ* (nşr. H. F. Amedroz – D. S. Margoliouth), Kahire 1337/1919, s. 336; İbn Hazm, *Merâtibü'l-icmâ' fi'l-ibâdât ve'l-mu'âmelât ve'l-i'tikâdât* (nşr. Hasan Ahmed İsbir), Beyrut 1419/1998, s. 121; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye* (nşr. M. Hâmid el-Fîkî), Beyrut 1403/1983, s. 246; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, s. 37, 44, 48, 118, 121, 152; Muhammed b. Ahmed b. Abdûn et-Tüci, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-ḥisbe* (nşr. E. Levi-Provençal, *Şelâsü resâ'il Endelüsiyye fi âdâbi'l-ḥisbe ve'l-muhtesib* içinde), Kahire 1955, s. 30; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* (nşr. R. A. Nicholson – G. le Strange), London 1962, s. 171-172; Şerîf el-İdrîsî, *Nühzetü'l-müş-tâk*, Beyrut 1409/1989, II, 134-135, 138-139; Umâre el-Yemenî, *en-Nüketü'l-aşriyye*, Kahire 1411/1991, s. 53; Mahzûmî, *el-Muntekâ min Kitâbi'l-Minhâc fi'l-İlmi ḥarâcî Muşr* (nşr. Cl. Cahen), Kahire 1986, tür.yer.; İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî* (nşr. Mustafa el-Hiyârî), Amman 1987, III, 105, 107; V, 29-30, 105, 121, 132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 296; IX, 35, 69, 72, 91, 218, 239; X, 78-79, 120, 193, 233; İbn Cübeyr, *er-Riḥle* (nşr. W. Wright – M. J. de Goeje), Leiden 1907, s. 14, 55-56, 62-63, 69, 77, 301, 331; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 454, 617; XI, 64, 71, 404; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Rav-zateyn*, s. 8, 111, 113, 145, 192; Kurtubî, *el-Câmî*, XIII, 342; Nevevî, *Şerḥu Müslim*, XI, 203; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, I, 271-279; II, 9, 20; V, 313; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, I, 186; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XXVIII, 319, 590; XXX, 356 vd.; Tüci, *Müstefâdü'r-riḥle ve'l-igtirâb* (nşr. Abdülhafız Mansûr), Tunus 1975, s. 171, 175, 206, 219; Zehebî, *el-Kebâ'ir ve tebyînü'l-mehârim* (nşr. Muhyiddin Müstû), Beyrut-Dimaşk 1411/1991, s. 131; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaḥki'în*, IV, 91; a.mlf., *Aḥkâmü ehli'z-zimme* (nşr. Subḥî es-Sâlih), Beyrut 1403/1983, s. 149-153; Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 398; III, 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 295, XII, 46, 126, 232, 268, 278, 281-282, 288, 299, 313; XIII, 92, 107, 113, 150, 154; XIV, 103, 111; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 183; VII, 211, 242, 268; Kalkaşendî, *Şubḥu'l-a'sâ*, III, 464-467; X, 139; XIII, 30 vd., 117; Fâsî, *el-'İkdû's-şemîn*, I, 386, 459; III, 95; IV, 122, 128, 136-137, 141-142, 145, 148; VI, 347; VII, 33-34, 53-54; a.mlf., *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, II, 314, 366, 368-369, 387, 390, 396, 397-398, 410, 436; Makrîzî, *el-Ḥittât*, I, 88, 103-107, 111; II, 121-123, 148, 233;

a.mlf., *İtti'âzû'l-ḥunefâ* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1416/1996, I, 239; II, 278; III, 342; a.mlf., *es-Sülûk*, II, 579; III, 724; IV, 197; VII, 217; VIII, 525, 550, 554; X, 217, 220; XI, 663, 680-681, 707-708, 723, 735, 754-755, 768, 872, 946; XII, 1187-1188; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 514; II, 137; III, 85; IV, 147; a.mlf., *el-İşâbe* (Bicâvî), II, 569-570; Halîl b. Şâhin, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* (nşr. P. Ravaisse), Paris 1894, s. 14, 16, 23; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râciḥ mine'l-ḥilâf* (nşr. M. Hâmid el-Fîkî), Beyrut 1376/1957, VI, 122; Necmeddin İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ bi-ah-bârî ümmi'l-kurâ* (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1404/1984, III, 67, 72, 96, 303-304, 385, 404, 407; a.e. (nşr. Abdülkerîm Ali Bâz), Mekke 1408/1988, IV, 31, 101, 143, 483, 603-604, 654; Sü-yûtî, *el-Eşbâḥ ve'n-nezâ'ir*, Kahire 1378/1959, s. 31; a.mlf., *Târîḥu'l-ḥulefâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1389/1969, s. 369, 380, 409; Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1401-1403/1981-83, II, 492; VI, 152-153; İbn Nüceym, *el-Baḥrû'r-râ'iḳ*, V, 45, 134; İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l-kebâ'ir*, Beyrut 1408/1988, I, 180-183; a.mlf., *el-Fetâvâ'l-kübra'l-fıkhiyye*, Kahire, ts. (Abdülhamîd Ahmed Hanefî), II, 48; *Keşfü'z-zunûn*, I, 52, 828; İbn Ebû Dînâr, *el-Mû'nis fi ahbârî İfrîkiyye ve Tûnis*, Beyrut 1993, s. 130, 131, 175; Muhibbî, *Ḥulâşatü'l-eşer*, III, 62; IV, 316; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerḥi'l-kebir*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'l-fıkr), III, 225; IV, 348, 361; Cebertî, *'Acâbü'l-âşâr*, II, 146; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 363; II, 224, 518; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, II, 290, 310-311, 463-464; VI, 385; Ebû Bekir b. Muhammed Şattâ ed-Dimyâtî, *Hâşiyetü'l-âneti't-tâlibîn*, Kahire 1356/1938, I, 195; II, 164, 182; Ahmed eş-Şerebâsî, *el-Mu'cemü'l-iktisâdiyyü'l-İslâmî*, Beyrut 1401/1981, s. 436-437; Hassan Mohammed el-Hawary – Gaston Wiet, *Matériaux pour un corpus inscriptionum Arabicarum* (ed. N. Elisséeff), Caïre 1985, s. 155-157, 171-187, 198; P. G. Forand, "Notes on Uşr and Maks", *Arabica*, XIII/2, Leiden 1966, s. 137-141; Ziauddin Ahmad, "Uşur and Maks in Early Islam", *IS*, XXVII/1 (1988), s. 1-11; M. Abdülkâdir Hureysât, "'Uşürü't-ticâre fi'l-Câhiliyye ve şadri'l-İslâm ḥattâ nihâyeti'l-ḥarni'l-evvelî'l-hicrî", *Dirâsât*, XV/7, Amman 1988, s. 18-39; R. T. Mortel, "Taxation in the Amirate of Mecca During the Medieval Period", *BSOAS*, LVIII/1 (1995), s. 1-16; M. Lecker, "Were Customs Dues Levied at the Time of the Prophet Muhammad?", *al-Qantara*, XXII/1, Madrid 2001, s. 19-43; W. Björkman, "Maks", *EI* (İng.), VI, 194-195.

